

**«ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՆԵՐ» ԷՊՈՍԻ՝ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ ԳՐԻ ԱՌՆՎԱԾ
ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ**

ՂԱՐԻԲՅԱՆ ԱԼԻՆԱ

ԳՊՀ դասախոս

e-mail:alinagharibyan@rambler.ru

«Սասնա ծռեր» էպոսի գրառման առաջին փուլից մինչև վերջին փուլը պատումներ են գրանցվել նաև ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի մի շարք բնակավայրերում: Սրանց բնորոշ առանձնահատկությունները պայմանավորված են պատումների տիպաբանական հատկանիշներով, ասացողների ծննդավայրով, ընտանեկան ավանդույթներով, միջավայրով, սեռադարձային տարբերություններով ու կրթական աստիճանով, գրառման ժամանակաշրջանով ու վայրով, այլ գործոններով:

Բանալի բառեր՝ Գեղարքունիք, պատում, վիպասաց, Ծովինար, վեպ, վիպական ավանդություն, տեղայնացում, համահավաք տեքստ:

«Սասնա ծռեր» էպոսի գրառման առաջին փուլից՝ 1873-ից մինչև վերջին փուլը՝ 1970-ականների վերջը, պատումներ են գրանցվել նաև ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի մի շարք բնակավայրերում. հիմնականում գրի են առնվել Նոր Բայազետ, Մարտունի, Վարդենիս քաղաքներում և նրանց շրջակա գյուղերում: Գրի առնված պատումների ընդհանուր թիվը հասնում է 23-ի¹, որոնցից տպագրվածները 17-ն են (1 պատում՝ Խ. Բ, մաս Ա² քավառցի Դանիել Ղազարյան, 3 պատում՝ Խ. Բ. մաս Բ³ Հակոբ Նրգեյան, Առաքել Շակոյան, Սարգիս Հակոբյան, 6 պատում՝ Խ. Գ⁴ մարտունեցի Հովհաննես Հակոբյան, մարտունեցի Մկրտիչ Ավետիսյան, մարտունեցի Մելիք Գևորգյան, նորբայազետցի Թորգոմ Սարգսյան, նորբայազետցի Գեղեոն Դավթյան, նորբայազետցի Զոհրաբ Ավետիսյան, 7 պատում՝ ՄԾ⁵ 7 նորահայտ պատումներ՝ Ռ. Գրիգորյանի և Եր. Մելիք-Մուրադյանի գրառմամբ:

¹ Սասնա ծռեր, Խ. Գ, Պատումների գրառումը և բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Եր. 1979: 1971-1973թթ. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանախուսական արշավախմբի կողմից Կամո /ներկայիս Գավառ/, Մարտունի, Վարդենիս քաղաքներից ու նրանց հարակից գյուղերից գրանցվել է 12 պատում /տե՛ս էջ 8/, որոնցից Գ հատորում ընդգրկվել են 6-ը /տե՛ս էջ 345-579/:

² Սասնա ծռեր, Խ. Բ, մաս Ա, Եր. 1944, էջ 130-152:

³ Սասնա ծռեր, Խ. Բ, մաս Բ, Եր. 1951, էջ 7-230:

⁴ Սասնա ծռեր, Խ. Գ, Պատումների գրառումը և բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Եր. 1979, էջ 345-579:

⁵ Սասնա ծռեր, 7 նորահայտ պատումներ, Պատումները գրառել և հրատարակության են պատրաստել Ռ. Գրիգորյանը և Եր. Մելիք-Մուրադյանը Եր. 2000:

Ընդհանրապես, տարբեր ժամանակներում հիմնականում Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերից գրի առնված պատումներին բնորոշ առանձնահատկությունները պայմանավորված են պատումների տիպաբանական հատկանիշներով, ասացողների սեռատարիքային տարբերություններով ու կրթական աստիճանով, գրառման ժամանակաշրջանով ու վայրով, այլ գործոններով: Գեղարքունիքի մարզում գրառված պատումները նույնպես հանդես են բերում առանձնահատկություններ՝ նշված հանգամանքներով պայմանավորված:

Գեղարքունիքի մարզում ապրող վիպասացները 1828-1830թթ., 1876-1877թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից և Պարսկահայքի հայաբնակ գավառներից գաղթածների սերունդներն են: Իսկ այդ նշանակում է, որ երբ այս տարածաշրջանում վեպը 20-րդ դարասկզբին պատմվում և գրի էր առնվում, ասացողները գաղթած վիպասացների երկրորդ կամ երրորդ սերունդներն էին, որոնք վեպը լսել էին իրենց պապերից կամ հայրերից:

Այլ կերպ՝ վեպը պատմողները հիմնականում վիպասացների ընտանիքներից են սերել՝ բացառությամբ մի քանի ասացողների, որոնք վեպը լսել են համագյուղացի նշանավոր վիպասացներից և հիշողությամբ վերարտադրել, օրինակ, Ռ. Գրիգորյանի վկայությամբ՝ յոթ վիպասացներից միայն մեկն է, որ վեպը լսել է համագյուղացիներից, մնացածները լսել և սովորել են ընտանիքներում¹, նույնպես և Ս. Հարությունյանի վկայությամբ՝ Մկրտիչ Ավետիսյանը /ՄԾ, հ.Գ, 402/ և Ջոհրաբ Ավետիսյանն են /ՄԾ, հ.Գ, 548/ լսել իրենց համագյուղացի հայտնի ասացողներից, մնացածները հաստատում են, որ իրենք վեպը լսել են իրենց պապերից կամ հորից: Իսկ սա նշանակում է, որ վիպասացների հայրերը կամ պապերն են վեպի ստեղծման բուն հայրենիքից եղել, բայց ոչ իրենք, ինչի շնորհիվ և նաև պատճառով վեպի հետ կապված զարգացումների երկու գործոններն էլ առկա են: Նախ՝ վիպասացների ընտանիքից սերվելը նպաստում է վիպական ավանդականության պահպանմանը, որը նաև վեպի գոյատևման կարևոր գրավականներից մեկն է, բայց և երկրորդ՝ հետագա վիպասաց սերունդների ավանդական այդ ներքին կապի թուլացումը կարող է և բերում է վեպի լիարժեք ավանդման թուլացման²:

Եվ քանի որ ներկայիս Գեղարքունիքի մարզում նախկինում ապրող և պատմող բանասացները չեն ծնվել վեպի բուն հայրենիք հանդիսացող Արևմտյան Հայաստանի համապատասխան գավառներում /Սասուն, Մուշ, Մոկս, Ալաշկերտ, Բայազետ և այլն/, կարծում ենք, այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ պատումներում դրսևոր-

¹ Ռ. Գրիգորյան, Ժողովրդական էպոսի Գեղարքունիքի ասացողները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1986, թիվ 2, էջ 47-50:

² ՀԱԲ, Գեղարքունիք, պր. 14, եր. 1983: Ինչպես նշում է Ռ. Գրիգորյանը, 1971-1977թթ. վեպը գրի է առնվել բացառապես տարեց վիպասացներից, որոնք վեպը սակավ են պատմում: ... «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպը Գեղարքունիքում ապրում է մասնատման գոյավիճակ, որը վեպի աստիճանական մոռացման վտանգ է ստեղծում /էջ 10/:... Իսկ 1978թ. այլևս ոչ մի պատում հնարավոր չեղավ գրառել /էջ 18/:

վում են մի շարք առանձնահատկություններ: Նախ՝ որքան էլ վիպական ավանդականությունը ուժեղ լինի, վեպը, կտրվելով բուն հայրենիքից և սերնդից սերունդ ավանդվելով, փորձում է նոր անուններ կամ նոր մոտիվներ ներառել իր մեջ:

Շատ հետաքրքիր է արծվանիստցի Մելիք Գևորգյանի պատումը¹, որի մեջ Սիմանգա թագավորի աղջիկը իրեն գցում է Սևանա ծովը և կաթողիկոսի տված 2 ցորենի հատիկից է հղիանում: Այստեղ ևս առկա է անարատ հղիության մոտիվը, իսկ ցորենի հատիկից հղիությունը ցույց է տալիս վեպի՝ հեքիաթին անցման ընթացքը²: Այս մոտիվների ու տեղանունների առկայությունը, ըստ Ա. Սահակյանի, պատահական մուտք է վեպի մեջ հեքիաթներից՝ ունկնդրին տարածական չափ ցույց տալու համար օգտագործելով մոտիկ տեղավայրերի անուններ, որոնք ավանդականության ուժ չեն ստանում և ունկնդրին էլ այդ անունները ընդունում է պայմանականորեն՝ չփոթելով վիպական անունների հետ: «Պատահում է, որ ասացողը վիպական կամ հեքիաթային դեպքեր պատմելիս ունկնդրներին հասկանալի դարձնելու կամ հեռավորության տարածական չափը ցույց տալու համար օգտագործում է մոտիկ տեղավայրերի անունները: Դրանք իհարկե, տեղանունների պատահական մուտք են վեպի մեջ և երբեք ավանդական ուժ չեն ստանում, ավանդաբար չեն անցնում հաջորդ սերնդին: Ունկնդրին այդպես էլ ընդունում է այդ անունը պայմանականորեն և չի շփոթում հիմնական վիպական տեղանունների հետ»³: Իսկ վեպի՝ հեքիաթի անցման ընթացքի նույնպիսի օրինակ կարելի է համարել Բարսեղ Բարսեղյանի պատումում⁴ Ծովինարի հետ կապված մի մոտիվի առկայությունը, որը չենք հանդիպում այլ պատումներում: «Հայկական Գագիկ թագավորը»⁵ թուղթ է ստանում «Բաղդատու շայից», ով պահանջում էր Ծովինարին: Գագիկ թագավորը երկընտրանքի մեջ է ընկնում և գիշերը երազում տեսնում է, թե ինչպես է վիշապ օձը փաթաթվել իրեն ու երկնքից, կապույտ կապավորից հրեշտակները ծայն են տալիս. «Հուր փայ թալ թըխ առնի էթա, Հուր փայ թալ թըխ առնի էթա»: Առավոտյան Գագիկը կանչում է իր «կարդացողներուն», պատմում երազը, որոնք այն մեկնում են՝ ասելով. «Էդ վիշապ օձն Մսրա շայն ա, Ընդու փայն քու Ծովինար աղջիկն ա, Պտի տաս, թե չէ մեր էրգիրն կավի»: Գագիկը ստիպված համաձայնվում է աղջկան տալ շային՝ ասելով. «Թըխ տանեն իմ աչերաց լուս Ծովինարին, Թըխ տանեն էդ կռապաշտ շներ, ...է լուս Մարութիկ, դու պախապան հըլնես մեր Ծովինարին»: Ընդհանրապես, աղջկան վիշապին տալու միջադեպը /թեկուզ երազում, այլաբանորեն/ արդեն իսկ հեքիա-

¹ Սևանա ծոեր, հ. Գ, Եր. 1979, էջ 445-447:

² Հայկ Համբարձումյան, Սևանա ծոեր, Եր. 2018, էջ 105 /հղում/: Ա. Սահակյան, «Սևանա ծոերի» պատումների քննական համեմատություն, Եր 1975, էջ 51-52 /նաև հղում էջ 52/:

³ Ա. Սահակյան, «Սևանա ծոերի» պատումների քննական համեմատություն, Եր 1975, էջ 53:

⁴ Սևանա ծոեր, 7 նորահայտ պատումներ, Եր. 2000, էջ 197-199 :

⁵ Հայկական կամ Հայոց Գագիկ թագավոր արտահայտությունը նույնպես, կարծում ենք, համահավաք տեքստի ազդեցություն է, քանի որ վեպի առաջին ճյուղի հիմնական թեման կռապաշտ-խաչապաշտ հակադրությունն է, ինչի քննությանը ավելի հանգամանորեն կանդրադառնանք:

թային է և հեքիաթներում շատ տարածված մոտիվ է¹: Մեր վեպում այս առասպելական մոտիվը հիմնականում հանդիպում է առաջին ճյուղում երկվորյակ եղբայրների ամուսնության մոտիվում, մասամբ նաև Մեծ Միերի վիպական ճյուղերում, երբ ամբարոպային հերոսը կամ վիշապամարտիկը կոչվում է ծովային կամ ջրարգել վիշապի հետ, սպանում նրան, ազատում է աղջկան /Արև-աղջկան/ և ամուսնանում նրա հետ²: Սակայն առաջին ճյուղի սկզբում այս մոտիվը բացակայում է, ավելին՝ խաչապաշտ հոր կողմից երկրի շահը վեր դասելը և աղջկա գիտակցված զոհողության գնալը վեպին հզոր էպիկականություն, ինչու չէ, նաև հերոսականություն են հաղորդում, ինչը, բնականաբար, արդեն հեքիաթ չէ: Մյուս կողմից՝ «վատ երազ» տեսնելը և այն գուշակների կողմից մեկնելը շատ է հիշեցնում մեր Վիպասանքը /հիշենք Աժդահակի երազը³/: Եվ վերջապես, «լուս Ծովինարի» համար «լուս Մարաթունին» պահապան կանչելը, և «լուս աղբյուրից»⁴ Ծովինարի երկու բուռ ջուր խմելը նորից խոսում է այն մասին, որ «լուս Ծովինարը»⁵, Ծովյան-Ծովերը⁶ երկնային լույսի, արևի, հրի խորհրդանիշն է, և այն պահին, երբ լույս է իջնում աղբյուրին, տեղի է ունենում սուրբ ամուսնությունը հրի ու ջրի, երկնքի ու երկրի, որը միջնորդավորվում ու պահպանվում է լուս Մարութիկի⁷ միջոցով:

Մի հերգան քար դուս եկավ ծովու միջից,
 Լուս կաթաց վրը էդ քարուն
 Ու էդ ապառաժ քարեն հաղբուր բխեց,
 Ջուր գլգլալեն մեջի թափավ:
 Ծովինար աղջիկն ըմալ գփավ վրը էդ ջրուն,
 Ըմալ գփավ,
 Մե բուռ լիք, մե բուռ լե կիսատ խմեց: /ՄԾ, 199/

Գեղարքունիքի պատումներում այս և նման այլ մոտիվների առկայությունը առավել ևս չպետք է շփոթել վեպի տեղայնացման հետ: Ինչպես նշում է Ա. Սահակյանը,

¹ Հեքիաթային տարածված մի մոտիվ է այն, երբ ջրի դեմն առնող վիշապին օրական մի աղջիկ են տալիս, որպեսզի վիշապը նրանց ջուր տա, հետո ժողովուրդը պահանջում է, որ տան նաև թագավորի աղջկան, կամ պարզապես հերթը հասնում է նաև նրան:

² Ս. Հարությունյան, Վիշապամարտը «Սասնա ծռերում», Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1981, թիվ 11, էջ 65-85:

³ Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 74-77:

⁴ Ընդհանրապես, Լուս աղբյուրները շատ տարածված են եղել և հիմա էլ կան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում, որոնց վերագրվել են պտղաբերության և բուժիչ գործողություններ:

⁵ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Եր., 1973, էջ 468:

⁶ Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1966, էջ 415: Բարբառագետների վկայությամբ՝ այսօր էլ Լոռվա տարբեր տարածքներում կայծակին կոչում են Ծովյան կամ Ծովեր:

⁷ Մարութները հնդկական էպոսում անձրևաբեր աստվածներ են /տե՛ս Ս. Ալիյան, «Սասնա ծռերը» և հնդեվրոպական երեք ֆունկցիաները, ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 32-45/:

«... երբ վեպը առաջին պատմողից անցնում է տեղացիներին և փոխանցվում սերնդից սերունդ, երբ հիմնականում պահելով իր նախկին կերպարանքը, դառնում է այդ վայրի, ազգագրական այդ գոտու սեփական հոգևոր մշակույթ, այդ դեպքում միայն կարող է խոսք լինել տեղայնացման մասին»¹: Գեղարքունիքի տարածքի և բնակչության պարագայում տեղայնացում հասկացությունը ընդհանրապես բացակայում է, քանի որ տեղայնացման համար անհրաժեշտ են տեղացիներ, տեղական վիպական ավանդություն, տեղային-ազգագրական հոգևոր մշակույթ, որը, ցավալիորեն, պայմանավորված պատմական, ժողովրդագրական իրողություններով, բացակայում էր, քանի որ ներկայիս Գեղարքունիքի մարզի ողջ բնակչությունը գաղթականների և վերաբնակների սերունդներն էին, այլ կերպ՝ տեղաբնակ կամ տեղացի հասկացություն այս մարզում գոյություն չի ունեցել ո՛չ Բայազետի, ո՛չ Մարտունու, ոչ էլ Վարդենիսի և Սևանի տարածաշրջաններում, և վեպը արևմտահայ հատվածի հետ աշխարհագրորեն անցել է Արևելյան Հայաստան: Սակայն, կարծում ենք, որ պատումներում առկա անունների /Սևանա ծով, Աղմաղան սար, Հայրիվանք, Գավառագետ²/ ու մոտիվների առկայությունը նույնպես այս տարածաշրջանի պատումներին բնորոշ առանձնահատկություններ կարելի է համարել, քանի որ Գեղարքունիքում վեպը մոտ 150 տարի կենցաղավարել է, վիպվել է, ունեցել է իր նշանավոր պատմողներն ու պահանջվող լսարանը՝ ի տարբերություն Սասնա պատումների, որտեղ ասացողները 1915-1920թթ. Սասունից և նրա շրջակա բնակավայրերից գաղթածներն էին և փաստացի վեպի բուն հայրենիքում ծնվածները:

Կարևոր է նաև այն փաստը, որ վեպի գրառման վերջին փուլում՝ անցյալ դարի 70-ականներին, գրանցվել են պատումներ պատմական Դիադինի շրջանից. դրանք գրի են առնվել ներկայիս Վարդենիս քաղաքում, Դիադինի բարբառով: Վերը հիշատակված Բասոն /Բարսեղ Բարսեղյանը/ և Կարինե Բարսեղյանը³ ծնվել են ներկայիս Վարդենիս քաղաքում, իսկ նրանց նախնիները գաղթել են պատմական Դիադինից, ինչը վեպի տարածման աշխարհագրությունը ընդլայնելու հնարավորություն է տալիս:

Գեղարքունիքի վիպասացների միջավայրին բնորոշ է եղել այն կենսակերպը կամ կենցաղավարումը, որ մշեցի, ալաշկերտցի, դիադինցի վիպասացները հաճախ էին հավաքվում օդաներում և պատմում վեպը, ինչի արդյունքում այս տարածքներում վիպահաղորդումը դառնում էր ավելի լայն ու ընդգրկուն, նպաստում տարբեր ազգագրական շրջաններում պատմվող վեպի պատումների շփումներին ու փոխանցումներին⁴. օրինակ՝ Նրգեյ Հակոբի /ՍԾ, հ.Բ, մաս Բ, 9-11/ նախնիները գաղթել են Ալաշկերտի Խասսուրից, ինքը վեպը սովորել է նույնպես Խասսուրից գաղթած՝

¹ Ա. Սահակյան, «Սասնա ծռերի» պատումների քննական համեմատություն, Եր 1975, էջ 59:

² «Սասնա ծռեր» վեպի՝ Գեղարքունիքում գրառված պատումները, Ռ. Գրիգորյան, Ե. Մելիք-Մուրադյան, Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, 2004, Եր. էջ 151-152:

³ Սասնա ծռեր, 7 նորահայտ պատումներ, Եր. 2000, էջ 197-262 :

⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

Երանոսի տիրացու Հակոբ Տեր-Մարտիրոսյանից, սակայն վեպը լսել և սովորել է նաև բաշքյանդցի /ներկայիս Գեղարքունիք գյուղ/ Սասունի Իշխանաձոր գյուղից գաղթած Ավդալից: Նույնը կարելի է ասել արծվաքարցի Առաքել Շակոյանի մասին /ՍԾ, հ.Բ, մասԲ, 89-91/, որը վեպը լսել է Բայազետի Բարաքսաթ գյուղից գաղթած իր հորից և ավագ եղբորից, սակայն վեպը մի քանի անգամ լսել է նաև բաշքյանդցի Ավդալից, ինչը, բնականաբար, իր ազդեցությունն է ունենում պատումների տիպաբանական հատկանիշների վրա: Մարտունիում հայտնի ասացող 85-ամյա Գեղամ Ավետիսյանը վեպը պատմելու ընթացքում ամեն պատեհ առիթով հիշում է իր նախորդ վիպասացին. «Հայկազ հմլա կբոռեր ու կանիծեր էդա շուն տաճիկին, օր տոլին թալեց խոր: Գելներ, ձեռներ կպարզեր. Աստված կկանչեր օր էնի խասնի Դավթին, շուտ խանա խորից...» /ՍԾ, 11/:

Սա և՛ վիպական ավանդականության թուլացում էր նշանակում, և՛ միաժամանակ կարող է դիտվել իբրև վիպահաղորդման ու վիպապահպանման մղում, վեպը մոռացումից փրկելու վիպասացների վերջին ջանքերից մեկը:

Մյուս կողմից՝ արդեն 1970-ականներին Գեղարքունիքի տարածաշրջանից գրի առնված որոշ պատումներում, որքան էլ ասացողները վարպետ բանասացներ են, կարծում ենք, զգալի է համահավաք տեքստի ազդեցությունը: Այս իրողությունը տարածվում է նաև 1970-ականներին Հայաստանի այլ տարածաշրջաններից գրի առնված այն պատումների վրա, որոնց ասացողները ծնվել են Արևելյան Հայաստանում¹:

Համահավաք տեքստի ազդեցության լավագույն ցուցիչ կարող է համարվել կանանց անունների գործածությունը վեպում: Այդ իրողությունը դրսևորվում է հատկապես Ծովինարի անվան և նրա շուրջ հյուսված մոտիվներում²: Պետք է նշել, որ վեպի տպագրված առաջին 47 պատումներից միայն մեկ՝ Դանիել Ղազարյանի պատումում է /ՍԾ, հ. Բ, մաս Ա, 135-137, զոլախաչցի, Քավառ/ հիշատակվում Ծովինար անունը, որը Գորգիզ թագավորի քույրն է, և ում ծառան փախցնում, տանում է կռապաշտ Սենեքարիմ թագավորի համար: Սրանք ունենում են երկու որդի՝ մեծը՝ Սանասար, կրտսերը՝ Բաղդասար /ընդ որում՝ եղբայրները երկվորյակ չեն, տարբեր ժամանակներում են ծնվում/: Իսկ արդեն ավելի ուշ՝ 1970-ականներին գրառված պատումներում Ծովինար անունը ոչ հաճախ, սակայն մի շարք պատումներում հիշատակվում է, ընդ որում՝ նշված պատումներում Ծովինարի շուրջ հյուսված մոտիվները հիմնականում կայուն են և նման են համահավաք տեքստում բերված միջադեպերին: Մասնավորապես, բոլոր այն պատումները, որոնց մեջ երկվորյակների մոր անունը Ծովինար է, գրեթե նույն մոտիվով են սկսվում, ինչպես համահավաք տեքստը. Հայոց Գագիկ

¹ Ա. Ղարիբյան, Սասնա ծռերի անունների շուրջ, Հայոց լեզվի պատմական ուսումնասիրության արդի խնդիրների շուրջ, Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2019, էջ 127-140:

² Սասունցի Դավիթ, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Եր. 1961:

թագավորը հարկատու է Բաղդատի կռապաշտ թագավորին, հարկահանները գալիս են, անցնում են թագավորի քոչկ ու սարի առջևով, տեսնում են Ծովինարին, որը արևին ասում էր՝ դու դուրս մի արի, ես եմ գալի, ուշաթափվում են, սուս ու փուս մեկնում են Բաղդատ և աղջկա գեղեցկության մասին հայտնում խալիֆին: 1970-ականներին գրի առնված Գեղարքունիքի պատումներից երկուսում է հանդիպում Ծովինար անունը՝ Սոփեր Հովհաննիսյանի /ՄԾ, 159/ և Բարսեղ Բարսեղյանի /ՄԾ, 197-198/: Ս. Հովհաննիսյանի պատումը սկսվում է գրեթե նույն մոտիվով:

Արաբստան շայ համ կոքապաշտ էր, Համ էլ շատ զորեղներ էր,

Հայերու Գագիկ թագավոր էնոր խարջադարն էր:

...Մե տարի էլ, որ էկան խարջ տանելու, Վեզիրի հաշկն հնգավ վըր Գագիկ աղջկան,

Աղջիկ, ես կասեմ աղջիկ, դուք խասկցեք հուրի-մալաք,

Արևուն կասեր, դու դուս մի հելի, ես բոլ եմ:

Տեսան Ծովինարին ու խաբար տարան Մարա շային /ՄԾ, 159/:

Այս իրողությունը, կարելի է ասել, վերաբերում է նաև Արմաղան և Իսմիլ անուններին և նրանց շուրջ հյուսված մոտիվներին, ինչին կանդաղառնանք մեկ այլ առիթով:

Կարծում ենք, որ համահավաքի ազդեցության արդյունք է նաև այն իրողությունը, որ, ինչպես բանահավաք Ռ. Գրիգորյանն է նշում, նորոգյա վիպասացները իրենք են անջատում ճյուղերը՝ վերնագրելով՝ Սանասար և Բաղդասար, Ջոջ Մեիր, Ծուռ կամ Թլոր Դավիթ, Պստիկ Մհեր կամ Մեհրի¹: Մինչդեռ նախորդ ասացողները սովորաբար ճյուղերը չեն առանձնացնում կամ ճյուղ ասելով նկատի են ունենում վեպում հիշատակվող բոլոր հերոսներին, այսինքն՝ բացի Սասնա տան գլխավոր հերոսները, նաև Քեռի Թորոսին, Ձենով Հովանին, Մելիքսեթ քահանային և ուրիշների, որոնց շուրջ հյուսվում են բազմաթիվ մոտիվներ: Այդ պատճառով, երբ ասացողները ցանկանում են ճյուղեր նշել, ասում են՝ «դառնանք ճղնեճուղ խաղանք», կամ 7, նաև 40 ճյուղերի մասին են հիշատակում՝ նկատի ունենալով վեպում առկա գրեթե բոլոր հերոսներին²: Իսկ երբ պատմողը ինքն է տարբերակում չորս ճյուղերը, պետք է ենթադրել, որ նա ծանոթ է համահավաք տեքստին: Երբեմն բանահավաքները այդ մասին հիշատակում են, երբ տեղեկություններ են հաղորդում ասացողի մասին՝ նշելով, որ կամ նա է կարդացել, կամ թողնեն են կարդացել համահավաք տեքստը:

¹ «Սասնա ծռեր» վեպի Գեղարքունիքում գրառված պատումները, Ռ. Գրիգորյան, Ե. Մելիք-Մուրադյան, Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, 2004, Եր. էջ 150:

² Ա. Սահակյան, «Սասնա ծռերի» պատումների քննական համեմատություն, Եր 1975, էջ 60-77. Հ. Համբարձումյան, «Սասնա ծռեր», պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Եր., 2018, էջ 247-252:

Այս տարածաշրջանի պատումներին բնորոշ առանձնահատկությունների շարքից կարելի է համարել այն նոր, հիմնականում մինչև այդ չհանդիպած վիպական մոտիվների առկայությունը, որոնք նաև վիպասացությանը բնորոշ զարգացումների դրսևորումներ պիտի համարել: Գեղարքունիքի պատումներում վիպական ավանդականությունը որքան էլ ուժեղ է, և այն հստակ պահպանվում է հերոսների շուրջ հյուսված մոտիվային շղթայում, այնուամենայնիվ, Ռ. Գրիգորյանի կողմից գրի առնված 4 պատումների¹ առաջին ճյուղում առկա է նոր մոտիվաշար. կռապաշտ հոր որդիների՝ Սանասարի և Բաղդասարի կողմից հոր դաշտերը դշերից պահպանելու և ազատելու դրվագով: Այս մոտիվաշարով պատումները գրի են առնվել Մարտունիում հայտի ասացողներ Հովհաննես Վրթոյանից, Հայկազ Մկրտչյանից, Մարուսյա Մելքոնյանից, Գեղամ Ավետիսյանից, որոնց նախնիները գաղթել էին Ալաշկերտի Ղուլիմարունախ և Մանգասար գյուղերից: Առաջին անգամ այս մոտիվով սկսվող պատում գրանցվել է 1973թ. Ս. Հարությունյանի ու Ա. Սահակյանի կողմից՝ ասացող Հովհաննես Հակոբյանից /ՄԾ, հ. Գ, 347-348/, որը ծնվել է Մարտունու Ալի Ղըղի՝ ներկայիս Աստղածոր գյուղում: Ինչպես նշում են Ռ. Գրիգորյանն ու նաև Հ. Համբարձումյանը, սա խոսում է Ալաշկերտի պատումներում այս մոտիվի ավանդականության մասին² կամ զուտ «տեղային» բնույթի մասին, քանի որ վերը նշված ասացողները հիմնականում Մարտունի քաղաքից են, իսկ Հովհաննես Հակոբյանը Մարտունու Աստղածոր գյուղից /ՄԾ, հ. Գ, 346/: Այդ մասին մարտունեցի կույր ասացող Գեղամ Ավետիսյանը, որը վարպետ ասացող էր, վկայում է, որ. «Մենք մե քանի տարի առաջ կէթինք Ալի Ղըղըխ, էստեղ խնամի ունինք՝ Հակոյ Հովեն, էնի էլ կպատմեր էս պատմութուն, օր կէրթինք կոնախ, էնի կժողվեր մեզի, իր օդեն կպատմեր, յա թե չէ կէրթինք սար, էնի խոտաղ էր³»:

Մյուս կողմից՝ վեպի մինչև հիմա գրի առնված և ուսումնասիրված բոլոր պատումների մեջ իր մշակվածությամբ առանձնանում է երանոսցի Հակոբ Նրգեյանի պատումը /ՄԾ, հ.Բ, մասԲ, 9-11/, և որոշ մոտիվային ընդհանրություններով /մասնավորապես երկու պատումների սկզբում էլ Եգիպտոսի հիշատակումը/ նրա հետ կապ ունեցող Սարգիս Հակոբյանի պատումը /ՄԾ, հ.Բ, մասԲ, 176/⁴: Նրգեյ Հակոբի պատումը միակն է, որտեղ ասացողը կարողացել է այդքան ազատ Աստվածաշնչից և իրեն ծանոթ այլ գրքերից ներմուծումներ կատարել վիպաշարի մեջ՝ իր կարծիքով՝ ավելի հետաքրքիր ու հարուստ դարձնելով պատումի բովանդակությունը: Սա ինքնին

¹ Սանա ծոեր, 7 նորահայտ պատումներ, Եր. 2000, էջ 16-156:

² Ռ. Գրիգորյան, «Սանա ծոեր» վեպի Գեղարքունիքում գրառված պատումները, Ռ. Գրիգորյան, Ե. Մելիք-Մուրադյան, Հայկական «Սանա ծոեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, 2004, Եր. էջ 151: Հ. Համբարձումյան, «Սանա ծոեր», պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Եր., 2018, էջ 106/հղում/:

³ Սանա ծոեր, 7 նորահայտ պատումներ, Եր. 2000, էջ 120:

⁴ Նրգեյան Հակոբը և Սարգիս Հակոբյանը միևնույն մարդու՝ Երանոսի «մեծ գավառագիտունի» համբավ հանած տիրացու Հակոբ Տեր-Մարտիրոսյանի փեսան ու տղան են: Նրա մահից հետո նրա աշակերտ և փեսա Նրգեյ Հակոբն է դառնում գյուղի տիրացուն, որից պատումը գրի է առնվել 1926 թ., իսկ Ս. Հակոբյանից՝ 1903թ.:

վեպի տարածման ու պահպանման շատ հետաքրքիր դրսևորում է, որտեղ երևում է, թե ինչ կարող է կատարվել բանավոր ստեղծագործության հետ, երբ ասացողը, ինչպես վերը նշեցինք, փաստացի չի սերում վիպասացների ընտանիքից, սիրում է երգել /աշուղ Սազային նրա քրոջ որդին է/, ավելին՝ գրագետ երևալու համար բարբառով չի պատմում, այլ, որքան հնարավոր է, գրքային-գրական հայերենով է ներկայացնում վեպը, իսկ լեզուն վեպի ավանդականության կարևորագույն բաղադրիչն է և ցուցիչը: Ասացողը գրագետ է, ժամանակի չափանիշներով՝ շատ կարդացած: 1870-80-ական թթ. ազգայնական շարժումներից ու գաղափարախոսությունից ազդվելով՝ նա գրեթե անգիր է արել Դաֆֆու «Սամվել», «Դավիթ Բեկ», «Խենթը» վեպերը, միաժամանակ բնավորությամբ միատիկ, ոգևորվող լինելով՝ հավատում էր գերբնական ուժերին, մեծ ու փոքր սրբերին, նրանց հրաշագործություններից շատ բան փոխադրում էր վեպերի հերոսների վրա, զուգահեռներ էր անցկացնում այդ վեպերի, Աստվածաշնչի ու քրիստոնեական սրբերի միջև¹: Այսինքն՝ սրանք հանգամանքներ են, որոնք կարող են թուլացնել վիպահաղորդման ավանդականությունը: Սակայն այս պատումը միաժամանակ ցույց է տալիս, թե որքան ամուր է մեր վեպում ավանդականության ուժը, քանի որ, ինչպես իրավացիորեն նկատվել է, «Գրքային տարրերը, հայտնվելով բանահյուսական միջավայրում, պահպանելով հանդերձ որոշակի ինքնուրույնություն, ենթակվում են բանավոր ավանդույթի պայմաններին ու կենցաղավարության առանձնահատկություններին: ...ծուլվում են նախնիներից ավանդված պատումին՝ հարստացնելով բանավոր ավանդույթը նոր մոտիվներով, գրքային ոճով ու թեմատիկ-գաղափարական նրբերանգներով»²:

¹ Սասնա ծռեր, հ. Բ, մաս Բ, Եր. 1951, էջ 10:

² Հ. Համբարձումյան, «Սասնա ծռեր», պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Եր., 2018, էջ 277:

ON THE FEATURES OF THE STORIES IN "SASNA TSRER" EPIC WRITTEN IN GEGHARKUNIK REGION

GHARIBYAN ALINA

GSU lecturer

From the first stage of writing the epic novel "Sasna Tsrer" to the last stage of writing it, stories have been also recorded in a number of settlements in the present-day Gegharkunik Region. The features of these stories are conditioned by the typological characteristics of the stories and their interactions, by the birthplace, family traditions and environment, age and gender differences and level of education of the narrators, by the time and place of writing the stories, and by other factors.

Keywords: *Gegharkunik, story, epos teller, Tsovinar, novel, epic tradition, localization, collective text.*

ВОКРУГ ОСОБЕННОСТЕЙ СКАЗОВ ЭПОСА “САСНА ЦРЕР”, ЗАПИСАННЫХ В ГЕГАРКУНИКСКОЙ ОБЛАСТИ

ГАРИБЯН АЛИНА

Преподаватель ГГУ

С первого до последнего этапа записей эпоса “Сасна црер”, рассказы эпоса были записаны и в ряде населенных пунктах нынешней Гегаркуникской области. Их характерные особенности обусловлены типологическими особенностями, взаимодействиями, местом рождения рассказчиков, семейными традициями, окружающей средой, половозрастными различиями, образовательным уровнем, временем и местом написания и другими факторами.

Ключевые слова: *Гегаркуник, сказ, сказитель, Цовинар, эпос, эпическая традиция, локализация, сводный текст.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 28.08.2020թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 11.10.2020թ.: